

hümanist olan Melanchthon, en azından ahlaki yükümlülükler açısından insana bazı sorumluluk alanları bırakmayı denemişti. Ancak Melanchthon'un teklifinin Luther'in öğretilerine katı bağlılık gösteren tutucuların kaleme aldığı Lutheran kodekslere girmesi engellenmiş ve günümüz Lutheranları insani etkinsizlikle çözümü mümkün olmayan çağdaş etik sorunlara insani yetkinliği dahil etme arayışıyla başbaşa bırakılmıştır. Gelecekte daha da artacak olan etik sorunlar karşısında Lutheran geleneğin sürekli bir devinim içerisinde olacağı ve her geçen gün Melanchthon'un yorumuna yaklaşacağı söylenebilir.

Hakan OLGUN

(Araş. Gör., O.M.Ü., Sos. Bil. Enst.)

Church And State: Lutheran Perspectives

John R. Stumme ve Robert W. Tuttle, ed.

Fortress Press, Minneapolis, 2003. 219 s. (ISBN: 0-8006-3604).

Lutheran öğretiler bağlamında kilise-devlet ilişkisinin ele alındığı kitap, editörlerin kaleme aldığı giriş yazıları ile başlamakta ve iki kısım altında toplanan makalelerden oluşmaktadır. Birinci kısımda Lutheran gelenek içerisinde yer alan kilise-devlet ilişkisinin teolojik tanımlamaları yer alırken ikinci kısımda bu teolojik öğretilere dayanan bu ilişki sürecinde seküler hukukun soruna bakışı ele alınmıştır.

"The Tradition Revisited" başlığını taşıyan ilk kısım Mary Jane Haemig'in "The Confessional Basis of Lutheran Thinking on Church-State Issues" makalesiyle başlamaktadır. Haemig öncelikle Lutheran öğretiler doğrultusunda kilise ve devlet tanımlamasını yapmaktadır. İnananlar topluluğunun oluşturduğu kilisenin mis-

yonu hem incilin hem de hukukun anlatılmasını içermektedir. İncil günahlardan bağışlayan rahmeti müjdelemektedir. Hukukun ise iki işlevi bulunmaktadır. Bu işlevlerden ilki vatandaşlığa ilişkin olup insan topluluklarının bir düzen ve güven ortamında yaşamalarını sağlarken, teolojik hedefiyle diğeri insanlara işledikleri günahları gösterip onları incile yöneltir. Dolayısıyla devlet hukukun ikinci işlevinden sorumlu olmaktadır.

Haemig'e göre Lutheranism devlet tanımlamasında belirli bir politik idare sistemi önermez. Monarşik, demokratik hatta diktacı idare sistemi, hukuki işlevini yerine getirdiğinde meşru kabul edilir. Nitekim Lutheranism'e göre devlet Tanrı'nın yeryüzündeki görünümüdür ve Tanrı bu devlet aracılığıyla yeryüzünde etkin olur. Ancak Haemig, 16. yüzyılın şartlarında kolayca kabullenilen bu devlet anlayışının günümüzde halkın seçimine dayanan devlet idaresi anlayışından farklı olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla yazara göre Lutheranlar "Tanrı, insanların seçtiği devlet modelini ve seçilen idareciyi onaylar" varsayımıyla bu açmazı çözemezler. Zira günümüzde halk iradesiyle idareyi eline alan hiçbir idareci tanrısal bir yetkiye sahip olduğunu düşünemez. Aksi halde bu durum o idareciyi sorumluluk ve yetkilerini kullanma konusunda bağlayıcı bir halk kontrolünden uzaklaştıracaktır (s. 7).

Haemig'in makalesindeki en önemli tespiti Lutheran öğretinin içerdiği Tanrı'nın yeryüzünde manevi ve dünyevi tarzda etkin olduğu "iki krallık" doktrininin Amerikan hukuk sistemindeki kilise ve devlet ayırımından farklı olduğudur. İlk olarak, Lutheran teolojideki dünyevi idare günümüz açısından devlet idaresinin yanında kültür, ekonomi, eğitim ve doğa gibi din dışı bütün alanları içerir. Devlet idaresi Tanrı'ya ait olan dünyevi krallığın sadece bir yönüdür ve dolayısıyla devlet idaresi bütünüyle dünyevi krallığın karşılığı değildir. İkincisi, Tanrı'nın manevi krallığı kilise kurumu ile ifade edilemez. Çünkü gerçek kilise Tanrı'nın Kutsal Ruh aracılığıyla etkin olduğu inananlar topluluğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Amerikan hukuk anlayışındaki gibi kilisenin kurumsal bir yapı olarak değerlendirilmesi hatalıdır. Üçüncüsü, kilise ve devletin ayırımına ilişkin hukuk doktrini iki kurumun ayrılığını içermektedir.

Halbuki, krallıkların teolojik ayırımı kilise ve devlet olarak bu kurumların politik ayırımı demek değildir. Nitekim iki krallık söylemindeki her iki krallığın da Tanrı'ya ait olması nedeniyle mutlak kilise-devlet ayırımından söz edilemez. Bu nedenle Lutheran teolojinin iki krallık doktrini gerçekte kilise ile devletin karşılıklı etkileşimini zorunlu kılmaktadır. Devlet kötülükleri engelleyip sosyal düzeni sağlarken kilise incili vaaz etmenin yanı sıra insanın hukuka olan iki yönlü ihtiyacını karşılayacak ve insanları devlete itaate yönlendirecektir (s. 10-11). Yazara göre Lutheran konfesyionlar kilise-devlet ilişkisine yönelik yapıcı ve gerçekçi bir yol sunmaktadır (s. 19).

Gary M. Simpson'ın "Toward a Lutheran 'Delight in the Law of the Lord': Church and State in the Context of Civil Society" adlı yazısı ilk kısmın ikinci makalesini oluşturmaktadır. Simpson Amerika'daki Lutheranları, ulus-devlet anlayışında ortaya çıkan değişiklikler ve sivil toplumun yeniden anlamlandırılmasına ilişkin yeni sorunlarla yüzleşme konusunda dinsel miraslarını hasat etmeye çağırmaktadır.

Yazar öncelikle Lutheranizm'in Tanrı ve politik otorite temasına değinmekte ve Augsburg Konfesyionu'nun "Hıristiyanların siyasal idarenin kontrolündeki bütün medeni görev ve haklarını yerine getirip kullanmalarını ve siyasal otoriteye itaat etmelerini" öneren maddesi çevresinde düşünmektedir (s. 22). Ardından Luther'in ifadelerine dayanılarak "iki krallık" doktrini bağlamında siyasal otoriteye mutlak itaati öneren ve bu otoritenin meşruiyetini ifade eden temel Lutheran öğretisi dile getirilmektedir (s. 30-37). Daha sonra, Batı politik düşüncenin ve kurumsal yapısının gelişimine katkı sağlayan faktörlerden birisi olarak Luther'in direnme (gerçekte direnmemeye) teorisini işlemektedir. Luther'in meşru gördüğü siyasal otoriteye kayıtsız itaat öğretisini, reformasyonun en kritik dönemlerinde kendisinin de test ettiği ve Luther'in reform yanlısı prenlere Katolik imparatora direnmemeye tavsiyesi vurgulanmaktadır. Ancak bu öğretinin en kritik deneyiminin Nazi Almanyası döneminde yaşandığı ve pek çok Lutheranın Nazileri siyasal otorite görüp itaat ettik-

leri dile getirilmektedir (s. 41). Günümüzde kilise ve devlet arasındaki sivil toplum bağlamı ilişkisi "yapısal bütünleşme ve tamamlayıcılık ile yaratıcı ortaklık" olarak nitelenmelidir (s. 50). Simpson'ın Lutheranism reformasyon dönemindeki heyecanlı reformist söylemleri ile günümüz Lutheranlarını sosyal sorunlarla baş etme konusunda motive etmeye çalıştığı söylenebilir.

Bu kısım içerisindeki üçüncü makale editör John R. Stumme'e aittir ve "A Lutheran Tradition on Church and State" başlığını taşımaktadır. Son yüzyılın sosyal olayları karşısında Lutheranism'in teolojik yorumlarındaki değişikliğin en çok kilise ve devlet ilişkilerinde gözlemlendiği savunulmaktadır. Birleşik Devletler'deki Lutheranların önemli bir kısmı 20. yüzyılın başlarında devletin alanı ile kilisenin alanı arasındaki keskin bir çizgiyle ayrıldığını savunmuşlardır. Ancak, özellikle II. Dünya savaşı sonrasında Lutheranism'in bu katı ayrışmacı söyleminde önemli bir değişim yaşanmıştır. Bunun sebeplerinden birisi idari uygulamalar diğeri ise yeni teolojik yorumlamalardır. İdari uygulamalar devletin, özellikle federal devletin sağlık, eğitim ve kalkınma gibi karmaşık sorunların çözümü için yaşamın bütün alanlarındaki etkinliğine ilişkindir. Federal devletin sosyal sorunlardaki sorumlu rolü, sorunların çözümü için kiliseyi kendisiyle işbirliğine çağırmasını gerektirmiştir. Bu durumda devlet ile kilisenin mutlak ayrımı anlayışı, yerini güncel sosyal sorunlarla baş etmek için karşılıklı dayanışmaya bırakmıştır (s. 55). İkinci neden ise teolojiktir. İki krallık öğretisinin olumsuz ve kısıtlayıcı yorumunun neden olduğu kilise-devlet ayrımı, bu öğretinin yapıcı ve işlevsel yorumuyla kiliseyi sosyal konularda devletle işbirliğine yöneltmiştir (s. 56).

Stumme'e göre bu sonucu doğuran "iki krallık" öğretisinin yeniden gözden geçirilmesi iki türlü kilise-devlet ilişkisi ortaya çıkarmıştır: Kilise ile devletin birbirlerini bütünlemesi ve kilise ile devletin karşılıklı etkileşimi. Buna göre kilise incili vaaz edip insanların inanca ilişkin yaşamlarında etkili olurken, devlet, hukuk yetkisiyle kötülüğü engelleyip iyiliği destekleyecektir. Kilise toplumun manevi alanında devlet ise sosyal alanında etkin olacaktır. Böylece kilise ile devlet arasındaki kurumsal ayrılık korunmakla birlikte, teolojik

gerekçelere dayanan ve toplumu manevi ve dünyevi olarak idare etmeyi hedefleyen bir bütünleşme söz konusu olmaktadır (s. 58-59). Kilise ile devletin karşılıklı etkileşimi ise çağın karmaşık sosyal sorunlarının çözümünde kiliseyi daha işlevsel duruma getiren ve kilise ile devlet arasında toplumsal huzurun, sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin sağlanması ve insan haklarının korunması adına karşılıklı yardımlaşma anlayışını geliştirmiştir. Bu durumda kilise devletin devlet de kilisenin ilgi alanlarına toplum yararı adına girmektedir. Stumme, çağın gerekleri doğrultusunda gelişen yeni tarz kilise-devlet ilişkilerini tanımladıktan sonra devlet ve kilisenin karşılıklı sorumluluk ilişkisini şu şekilde tanımlamaktadır: Kilise, devletin seküler amaçlarını yerine getirme sürecinde toplumu devlet politikalarına yönelten dinsel telkinlerde bulunacak, devlet de dinsel özgürlük sağlama, kiliseler arasında tarafsız olma ve kilisenin sosyal etkinliklerine teknik destek sağlama görevini yerine getirecektir. Yazar Amerika Birleşik Devletleri açısından belirlediği bu kilise-devlet arasındaki işlevsel etkileşimi, kilisenin devlet otoritesini temsil edenlere dua ettiği, Roma İmparatorluğunun da kilisenin toplanması ve incili yayması için toplumsal bir düzen oluşturmasına benzetmektedir (s. 62).

Bu kısmın son makalesi Susan Kosche Vallem'in kaleme aldığı "Promoting the General Welfare: Lutheran Social Ministry" başlığını taşımaktadır. Vallem, Lutherizm'in tarih boyunca, Tanrı'nın insanlara hizmet etme çağrısına uyarak pek çok sosyal hizmeti yerine getirdiği yargısıyla başlamakta ve imanlı olma ile fakirlerle ilgilenme arasında bir ilgi kurmaktadır. Tanrı'nın insanları belirli ihtiyaçlar içinde yarattığını ifade ederek bu ihtiyaçları gıda, barınacak yer, birbirlerini sevip birlikte çalışacakları topluluk, yaşamlarını sürdürecekları iş ve sağlık olarak sıralar (s. 75). Bu şekilde Lutheran etiğın sosyal refahı sağlama gerekçesiyle ilgilendiği yaşam alanlarını belirlemiş olmaktadır.

Vallem Lutheran kiliselerin hastane, okul ve yetimhane gibi sosyal kurum tesis etmelerini Luther'in her iki krallık içinde yaşayan Hıristiyanları bu krallıklar içindeki insanların ihtiyaçlarıyla ilgi-

lenme tavsiyesine dayandırır. Buna gerekçe olarak da Luther'in endüljans belgesi için papalığa verilen paraların fakirlere verilmesinin daha erdemli bir davranış olacağı sözünü aktarmaktadır. Ayrıca yazar sosyal ve siyasal zorluklar ve toplumsal amaçlar doğrultusunda Lutheran kiliseler ile devlet arasında bir işbirliği ortamı sağlandığına dikkat çekerek, toplumun ekonomik refahının yükseltilmesine Birleşik Devletler'deki Lutheran kiliselerin bakışını dile getirir. Birleşik Devletler'in en büyük Lutheran kilisesi olan Amerika Evangelik Lutheran Kilisesi (ELCA) sosyal ilgiler konusundaki "hasta ve yaşlılarla ilgilenme, insan onuru ve toplumsal adaleti destekleme, milletler arasındaki uzlaşma ve barışın sağlanması için çalışma, fakir ve güçsüzlerin yanında olma ve kendini onların ihtiyaçlarına adanma"yı içeren bildirisini aktararak, ELCA'nın ekonomik yaşama ilişkin devlete yaptığı tavsiyelerini dile getirmektedir. Sosyal devlet misyonunun yerine getirilmesi hedefleyen bu tavsiyeler bütünüyle insani gerekçelere dayanmaktadır. (s. 89-90).

Kitabın "The Legal Contexts of Church-State Interaction" üst başlığını taşıyan ve Lutheran öğretilerin seküler devlet hukukuyla yüzleştiği ikinci kısım üç makale içermektedir. Bunlardan ilki Myles C. Stanshoeld'in "Religious Liberty: A Constitutional Quest" adlı makalesidir. Yazısında kilisenin devlet ile olan ilişkisini İsa'nın Plate döneminde işkenceyle öldürülmesiyle başlatan Stanshoeld, bu olayla birlikte Hıristiyanların ve kilisenin idaresi altında buldukları devlet ile ilişkilerinin nasıl olacağı sorusuyla devam etmektedir. Ona göre hem Mesih topluluğunun hem de demokratik politik sistemin üyeleri olarak Amerikan vatandaşlarının, sivil idare ile din arasındaki karmaşık ilişkiyle, yani kilise-devlet ilişkisi sorunuyla başa çıkmaları gerekmektedir.

Yazar kilise-devlet ilişkilerinin, dinin devlet tarafından tanınıp kurumsallaşması ve dinsel davranış özgürlüğü bağlamında şekillendiğini tartışmaktadır. Bu çerçevede yerel mahkemeler ile Amerikan anayasa mahkemesindeki konuya ilişkin örnek davalar ele alınmakta ve bu davalar sonucunda Amerikan mahkemelerinin din-devlet ilişkilerini dört tarzda şekillendirdikleri dile getirilmektedir. Bunlardan birincisi kilise ile devletin mutlak bir ayrılığını gerektire-

cek şekilde, devletin dine etki etmesini, mâli destek sağlamasını ve onunla işbirliği yapmasını katı bir şekilde yasaklamaktadır. İkincisi, kanun koyucunun dine teşvik etmesi ya da dini koruması ve devletin tarihsel ve geleneksel mirasına bağlı olarak din ile etkileşimi ve uyuşmasıdır. Üçüncüsü, dinsel özgürlüğün korunması için devletin dinsel konularda tarafsızlığını öngörmektedir. Son olarak ise, sosyal düzeni etkilememesi ve hukuk çerçevesinde kalmak şartıyla sosyal yaşamın bazı aşamalarında dinsel gerekçelere dayalı istemlere hukuki bir müsamaha tanınmasıdır (s. 100-108).

Ancak yazar dinsel özgürlüğün sağlanmasına yönelik olarak mahkemelerin kararlarından sağlanan kilise-devlet ilişki modellerine katılmakla birlikte bazı öneriler getirmektedir. Bunlar, din teriminin tarif edilmesi, dinsel davranışların özgürleştirilmesi sürecinde teori ve uygulamaların tutarlılaştırılması, din özgürlüğün korunması, dindar insanın aynı zamanda bağlı bulunduğu ülkenin vatandaşı niteliğiyle toplumsal yükümlülükleri ile dinsel özgürlüğünün kullanımı arasında bir dengenin sağlanması ve olumlu devlet anlayışı bağlamında sosyal huzur ve refah ideali ile dinsel özgürlüğün gerçeklerinin birbiriyle uyuşmasıdır (s. 110).

Marie Failinger'in kaleme aldığı "We Must Spare No Diligence: The State and Childhood Education" ikinci kısmın ikinci makalesini oluşturmaktadır. Failinger makalesine Birleşik Devletler'de devlet ile kilise ilişkileri tartışmalarında en önemli konunun eğitim olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Ardından da Lutheranism'in eğitime ilişkin temel öğretilerini sıralamaktadır. Lutheranism'in bu sıralama içerisindeki en önemli söylemi Tanrı merkezli eğitim anlayışıdır. Yazar Tanrı merkezli eğitim anlayışını tanımlarken Luther'in sadece teoloji değil dil, tarih, fen ve sanat bilimlerinin de Tanrı'nın iradesinin keşfi amacına yönelik olduğu söylemini dile getirmektedir (s. 122-23). Yazar, bu dinsel eğitim anlayışının sebep olduğu iki kurumlu bir eğitim modelini tanımlamaktadır. İki tarz eğitimin birisi devlet okullarında diğeri, özellikle kilise-devlet arasında katı ayrımcılığı savunan ebeveynlerin tercihiyle kilise hatta ev okullarında verilmektedir. Nitekim 1972 yılında bir eyalet mahkemesi de "e-

beveynlerin en temel görevlerinin ahlaki ölçütler, dinsel inançlar ve vatandaşlık sorumluluklarını içerecek şekilde eğitim vermeleri sağlam Amerikan geleneklerine göre tartışmanın üzerindedir” diyerek özel eğitim sistemlerine imkan tanımıştır. Birleşik Devletler Anayasa Mahkemesi ise daha önceden devletin ebeveynlerin çocuklarına evlerinde ya da kilise okullarında dinsel eğitim sağlamalarına karışmaması gerektiğine karar verirken, dinsel inanç özgürlüğünün aksine dinsel davranış özgürlüğünün mutlak olmadığını saptamıştır. Bu durumda ebeveynlerin çocuklarını kendi dinleri çerçevesinde eğitime hakkı korunurken, yine bu çocukların eğitiminden sorumlu olma gerekçesiyle, ebeveynlerin yetkileri devlet ile sınırlandırılmıştır (s. 124). Bu aşamada Luther’in eğitime ilişkin söylemlerine dönen yazar, Luther’in hem ebeveynleri hem de devleti haklı gören imalarını dile getirmektedir. Nitekim Luther, Tanrı’nın iradesini ve rahmetini içeren dinsel eğitimi herkesin özgürce öğrenip öğretmesi gereğine inanmasının yanı sıra böylesi bir eğitimi alma konusunda devlete de önemli sorumluluklar düştüğünü savunmaktadır.

Failing, Amerikanın kilise-devlet ayırımına dayanan yapılanması içinde incile eğitim işlevi niteliğiyle yaklaşılmasını, yani Tanrı merkezli bir eğitim tanımlamasından çok eğitim merkezli bir incil anlayışı önermektedir. Yazara göre Lutheran düşünceden çocuklar ebeveynlerine Tanrı’nın birer lütfu olduğundan, özellikle kilise okullarının çeşitli nedenlerle faydalanılamaması durumunda her Hıristiyan bireyi çocukların eğitimi konusunda kişisel bir sorumluluk altına sokmaktadır. Öte yandan, ebeveynlerin bilgi ve eğitim yöntemi açısından yetersiz olması ihtimaliyle Lutheran öğretilerin bu kez devlete büyük bir sorumluluk yüklediğini ifade etmektedir (s. 138).

Robert W. Tuttle’ın "Love Thy Neighbor: Churches and Land Use Regulation" bu kısmın ve kitabın son makalesini oluşturmaktadır. Mülk kullanımı konusunda kilise ile kent idarecileri arasında yaşanan tartışmaların ele alındığı makaleye, kilise ile kent idarecilerini karşı karşıya getiren birkaç örnekle başlanmaktadır. Corner Stone Bible Church adlı kilisenin dinsel işlevlerini yerine getirmek amacıyla kentin ticaret merkezinde yapılaşmasına kent idarecileri,

ekonomik gerekçeler nedeniyle karşı çıkmıştır. Western Presbyteran Church ise evsizlere gıda desteği yapmak amacıyla, arazi değişimi anlaşması ile IMF'den bir bina sağlamıştır. Daha sonra arsa mülkiyet hakkını taşıyan IMF kilisenin bu işlevini yapması için başka bölgedeki bir yapıyı önermiştir. Ancak önerilen bölgenin halkı da kilisenin evsizlere verdiği hizmetin kendi bölgelerinde olmasına karşı çıkmışlardır. Her iki örnekteki kiliseler, dinsel gerekçelere bağlı doğal hizmetlerini yerine getirmeye gayret ederken hem kent idarecileri hem de komşuları tarafından engellendiği gerekçesiyle yargıya başvurmuşlardır. Bu örnek olayları aktardıktan sonra yazar, kilise ve devlet arasındaki ilişki açısından şu temel soruyu dile getirmektedir: Dinsel kurumlar ve inançlı insanlar dinsel yükümlülüklerini yerine getirirken hukuka uyma konusunda mazur görülebilirler mi ya da görülmeli midirler? (s. 141).

Tuttle, kilisenin mülk tasarrufları konusundaki bazı yargı süreçlerini tanımladıktan sonra konunun teolojik yönünü ele almaktadır. 1979 yılında Amerika Lutheran Kilisesi (ALC)'nin kilise ile devlet ilişkisinin niteliğini tanımlayan söyleminin ilk bölümüne göre, ahlaki ve mülkiyet hukukunu ihlal etmediği sürece misyonu, hizmetleri, ibadetleri, doktrinleri ve Tanrı'ya olan diğer sorumlulukları içeren kilise kararlarına yönelik bir yaptırımda bulunma ve sınırlama girişimi devletin otoritesini aşmaktadır (s. 165). Yazar kilisenin dinsel mülkiyet tasarrufunu ALC'nin dile getirdiği dinsel özgürlüğün sosyal ifadeleri söyleminin ikinci yönüne dayandırmaktadır. Bu da dinsel özgürlüğün garanti edilmesi kadar topluma yönelik dinsel yükümlülüklerin gönüllülük esasına dayanan ve kâr amaçlı olmayan yardımcı kuruluşlarla yürütülmesini ön görmektedir (s. 168). Dolayısıyla yazar, ALC'nin devlet bütün insanların mutluluğu için herkese eşit olan ve hukuku tam olarak icra eden sistem olarak tanımlayan söylemini paylaşmaktadır. Bu durumda makalenin başında dile getirdiği, dinsel amaçlı işlemlerin hukuksal muafiyeti olabilir mi sorusuna olumsuz cevap verdiği anlaşılmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri pek çok Hıristiyan kilisesini ve mensuplarını içinde barındıran oldukça pluralistik bir toplumdur.

Dolayısıyla Birleşik Devletler idaresi hem dinsel özgürlüğü hem de dinden özgürlüğü sağlama gerekçesiyle kiliseler karşısında dünyevi düzenleme hakkını elinde tutmaktadır. Zaten yazarların da bu hakkı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle kitapta Lutheran öğretilere en yakın şekliyle, kilisenin devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesinde oldukça yapıcı öneriler sunulmaktadır. Kaldı ki Luther devletle olan ilişkilerde yaşanması muhtemel her sorunda devlet otoritesini yetkin görmüştür. Yazarlar da devletin dinsel konulardaki sınırlayıcı uygulamalarını Luther'in devletçi yaklaşımı doğrultusunda değerlendirmektedir. Öte yandan Birleşik Devletler mahkemeleri de dinsel tercihlerin sosyal alana yansıtılmasında oldukça müsamahalı görünmektedir. Kitabın, din-devlet ilişkisi yönüyle Lutheran öğretilerin çağdaş devlet yapılanması içerisinde test edildiği gerçekçi bir çalışmanın ürünü olduğu söylenebilir.

Hakan OLGUN

(Araş. Gör., O.M.Ü., Sos. Bil. Enst.)